

МОДЕЛ ПОУНУТРЕЊА ХОЛОДИНСКОГ И ФРИДЛМАЈЕРА: ПРИКАЗ И КРИТИКА ЈЕДНЕ САВРЕМЕНЕ ТЕОРИЈЕ ЕМОЦИОНАЛНОГ РАЗВОЈА

Јован Мирић*

Филозофски факултет, Београд

Апстракт. У раду се приказује једна савремена теорија емоционалног развоја – теорија Холодинског и Фридлмајера, а потом и критике које се упућују овој теорији. Изложене су кључне поставке ове теорије: да су емоционални изрази новорођенчета нефокусирани, да старатељ тумачи и одражава дечије изразе, да тако одражене изразе дете потом опонаша, да се пре појаве говора изрази трансформишу у знаке, да се ти знаци око шесте године поунутрују, да из социјалне регулације емоција касније настаје ауторегулација. Указује се на сличности ове теорије са теоријом когнитивног развоја Л.С. Виготског. У критичком коментару теорије указано је на неколико њених слабости. Прво, теорија не нуди довољно доказа за поставку о поунутрењу изражајних знакова. Друго, неки емпиријски налази говоре против поставке о старатељевом одражавању дечијих емоционалних израза. Треће, поставка о поунутрењу имплицира да (поунутрени) знак и ствара емоционални доживљај, а не само да га означава. Најзад, у чланку се указује на разне недоследности у тексту Холодинског и Фридлмајера. Добре стране ове теорије огледају се у обухватању целог животног тока и у значајним васпитним аспектима.

Кључне речи: Виготски, поунутрење, изражајни знаци, емоционални развој, социјална конструкција емоција.

Први период психолошког проучавања развоја емоција као посебне психичке функције биле су трећа и четврта деценија двадесетог века, у којима се појављују као најзначајнији аутори Џон Вотсон, Катарина Бриџес (Bridges, 1932) и Флоренс Гудинаф (Goodenough, 1931). Иза тог периода следи неколико деценија у којима психолози тему емоционалног развоја не стављају на дневни ред. Тек у другој половини осме деценије истог века отпочиње обновљено интересовање за ову област, које не јењава до данас. Појављују се нове теорије, спроводе се бројна истраживања, јављају се нови часописи посвећени емоцијама и емоционалном развоју („Emotions”, „Emotion and Cognition”, „Motivation and Emotion”). Прва од нових теорија исписана је руком једне ученице Силвана Томкинса, психолога који је можда и најзаслужнији што су

* E-mail: jmiric@verat.net

емоције поново постале занимљиве психолозима (према: Ognjenović i Škorc, 2005). Керол Изард (Izard & Malatesta, 1987) је створила такозвану теорију диференцираних емоција („Differential Emotion Theory” – DEF). Убрзо се појављује и функционалистичка теорија емоционалног развоја (Barrett & Campos, 1987), затим теорија Алана Сроуфа (Sroufe, 1997) и неколико почетних замисли које полазе од теорије динамичких система (Lewis & Granic, 2000). Најновији резултат теоријског прегнућа у овом низу је теорија немачких психолога Манфреда Холодинског и Волфганга Фридлмајера (Holodynski & Friedlmeier, 2005), коју неки оцењују као обећавајућу (Camras & Fatani, 2008). Ако се послужимо најстаријом димензијом за разликовање психолошких теорија, димензијом нативизам-средињизам, онда бисмо најближе нативистичком полу сместили теорију диференцираних емоција, а најближе супротном полу управо теорију Холодинског и Фридлмајера (Сроуфова теорија заузима средњу позицију). Та екстремна позиција међу савременим теоријама емоционалног развоја и јесте оно што је привукло нашу пажњу, а не само то што је најновија.

Свој поглед на емоционални развој Холодински и Фридлмајер називају моделом поунутрења (интернализације), а сами га сврставају у функционалистичке и социјално-конструктивистичке приступе. Њихов модел се ослања, с једне стране, на старије социјално-конструктивистичке теорије емоција у општој психологији (Р. Харе и други), и, с друге стране, на такође социјално-конструктивистичке идеје о природи психичке онтогенезе. Нарочито је приметан утицај Виготског. Додуше, Виготски није разрадио своје идеје о емоционалном развоју, иако је започео опсежну анализу Џемс-Лангове теорије (Vigotski, 1996) и у некој мери дотакао проблем такозваних виших емоција (Vigotski, 1975). Немачки психолози, међутим, преносе његове опште идеје о менталној онтогенези (онтогенеза као поунутрење социокултурног), нарочито оне везане за поунутрење говора. Утицај Виготског огледа се, поред тога, и у начину организације излагања (најпре груписање постојећих теоријских становишта и њихова критика, затим пласирање сопственог становишта као интегративног и оног које превазилази њихове недостатке), па чак и у ситнијим манирима разраде поставки и њиховог доказивања.

Пошто нам је циљ да прикажемо ову теорију и да је потом критички анализирамо, морамо се у приказу ограничити на централну развојну линију која води ка поунутрењу, што значи да нећемо детаљније преносити друге, иако такође битне аспекте. Међутим, пре него што се упознамо са специфичним развојно-психолошким поставкама, неопходно је да упознамо како ови теоретичари гледају на природу емоције.

Компоненте емоције

Холодински и Фридлмајер емоцију као самоорганизациони систем рашчлањују на два начина. Први начин састоји се у разликовању *форме* и *функције* емоције. Форма се даље рашчлањује на четири компоненте, док се функција емоција састоји, према њиховом мишљењу, не само у непосредној адаптацији на средину (односно у регулацији акције), него и у комуникацији (Holodynski & Friedlmeier, 2005: 11-12). Четири компоненте емоционалне форме, односно емоције као самоорганизујућег система, јесу следеће:

(1) *Систем процене*. Овај подсистем процењује акционе циљеве и последице, као и њихове ситуационе контексте, сходно потребама, плановима и мотивима јединке (то јест, према свему до чега јој је стало). Рецимо, бес настаје као реакција на препреку у постизању циља, који служи задовољењу неких потреба, планова и тако даље. Процене се разликују на једној страни од рефлексолке евалуације, а на другој од свесне евалуације (која долази накнадно, као реконструкција претходне емоционалне процене). Само су људи способни за свесну, рефлексивну евалуацију, која настаје тек на узрасту од три до шест година.

(2) *Моторни систем*. Овај подсистем не обухвата само експресију емоције (а она не обухвата само изразе лица), него и разне облике *акционе спремности*, али Холодински и Фридлмајер оба типа акције подводе под назив „експресивне реакције“ (чудно је онда што га не називају системом експресије уместо моторним системом)¹. Експресивне реакције започињу (иницирају) акције превладавања (coping actions), с тим што такве акције може да изведе и друга особа. То значи да постоје два типа започињања акција превладавања (сналажења): *инструментално* започињање које води до непосредне промене у односу особа-средина (на пример, изрази гађења непосредно помажу избацивању штетних састојака из уста) и *комуникативно* започињање које води до посредоване промене у односу особа-средина, тако што се упућује сигнал другој особи па та друга особа онда предузима акцију. И изражајни процеси и акциона спремност могу да се изводе вољно (то је још један разлог за њихово обједињавање у исти подсистем).

(3) *Систем телесне регулације*. Овај подсистем обухвата све телесне промене изазване аутономним нервним системом и ендокриним процесима. Оне су невољне. Ту спадају знојење, убрзан срчани ритам,

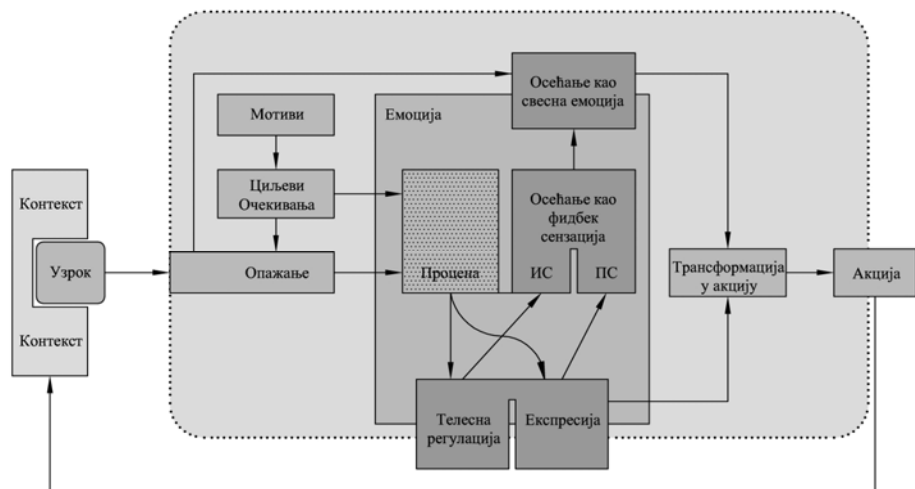
¹ Холодински ће касније у једном свом чланку ипак ову компоненту назвати експресијом (Holodynski, 2009). На истом месту ће прецизирати да је емоционална експресија – медијум развоја.

дрхтање, лучење адреналина и тако даље. И овај подсистем је функционалан (што се, рецимо, јасно види у страху), али колико су телесне реакције адаптивне у свим емоционалним догађајима, то је питање „културног и онтогенетског развоја“.

(4) *Систем осећања*. Овај подсистем укључује „опазиве сензације које прате једну емоцију“. Под осећањем и ови аутори мисле на субјективну, доживљену страну емоције (то јест доживљај). Осећање није доступно објективном мерењу, а јесте интроспекцији. Холодински и Фридлмајер заправо осећање изједначавају са сензацијама (иако неки пут веле да настаје „на основу сензација“) и то проприоцептивних сензација из експресивног подсистема и интероцептивних из унутрашњих телесних реакција. У регулацији емоција, осећања преузимају улогу надгледања (monitoring), тако што фокус пажње скрећу на узрок емоције (под тим се мисли на стимулус, односно побуђивач).

Какви су односи између ових компонената емоција? Холодински и Фридлмајер те односе представљају помоћу два графичка модела (Hodolynski & Friedlmeier, 2005: 48-54). Један представља базично, а други напредно стање; базично стање постоји на почетку развоја, али не код новорођенчета (то јест, у првом месецу живота), док напредно постоји у каснијим узрастима.

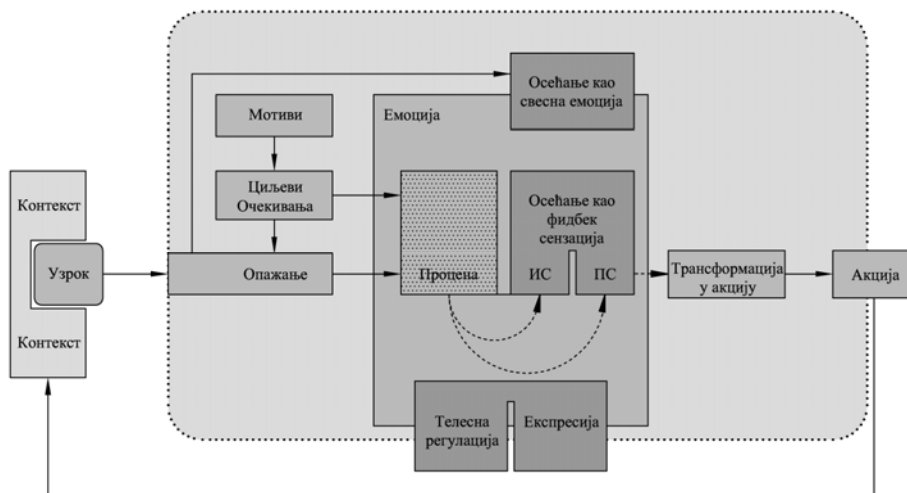
Слика 1: Базично стање у емоционалном развоју према Холодинском и Фридлмајеру

Легенда: ИС – интероцептивне сензације; ПС – проприоцептивне сензације.

Потребно је рећи да се модел базичног стања (или модел повратне спреге) разликује од модела паралелног процесирања. У овом другом моделу пут се грана од процене у осећање, експресију и телесне реакције као три паралелна процеса, док први модел, као што се види на Слици 1, одређује осећање као повратну спрегу из експресије и телесних реакција. Тачније речено, у моделу повратне спреге осећање (доживљај) је схваћено као нека врста импресије, унутрашњег пријема сензација које долазе из експресије и телесних реакција, али то не значи да су те сензације довољне за настанак осећања; неопходна је још и „оријентација ка узроку“, пошто је, по правилу, „узрок емоције представљен симултано у нечијој сензорној перцепцији догађаја“ (Holdownski & Friedlmeier, 2005: 50).

Слика 2: Напредно стање у емоционалном развоју

Легенда: ИС – интероцептивне сензације; ПС – проприоцептивне сензације.

Када се упореде модели базичног и напредног стања (Слика 1 и 2), уочавају се две разлике. Прво, сада и свесно осећање може да потакне акцију у служби мотива или циља. Друго, осећање више не настаје из експресије и телесних реакција, пошто „телесне и изражајне реакције могу бити преоштене менталним репрезентацијама интероцептивних (ИС) и проприоцептивних (ПС) сензација“. Заправо, модел напредног стања на Слици 2 не открива много, поготово скрива оно најважније: током емоционалног развоја долази до поунутрења изражајних и телесних реакција. Зато се овај модел развоја и зове тако – модел поунутрења. Како веле његови аутори: „поунутрење за емоцију специфичних екс-

пресивних и телесних реакција средишњи је механизам онтогенетског развоја“ (Holodynski & Friedlmeier, 2005: 53). Већ сада треба запазити један од бројних примера недоследности у тексту ових аутора: једном су поунутрене сензације, други пут су то реакције, а трећи пут експресивни знаци.

Поставке о емоционалном развоју

Неке од поставки које износе Холодински и Фридлмајер о емоционалној онтогенези су општије, то јест деле их и други теоретичари који имају другачије теорије, док су друге поставке специфичније за становиште ове двојице немачких психолога. Рецимо, Холодински и Фридлмајер сматрају да се током онтогенезе повећава разноврсност емоција, односно да настају нове емоције којих није било раније; мало ко у развојној психологији емоција не дели ову поставку. Друга од тих неспецифичних поставки гласи да опада учесталост и интензитет изражавања емоција, а трећа да емоције постају приступачније регулацији (то јест, вољном мењању њиховог трајања, интензитета и квалитета). Четврта поставка већ се приближава сржи њихове теорије: емоције се са узрастом „десоматизују“, то јест „њихови изрази и телесне реакције постају невидљиви спољашњем посматрачу“.

Остале поставке које ћемо сада изнети, односно развојне промене које те поставке описују, чине сржни корпус у теорији Холодинског и Фридлмајера. Једну развојну промену већ смо навели: то је промена коју ови аутори сматрају средишњом (по њој су и назвали свој модел) и коју називају поунутрењем. Ова промена је квалитативна. Друга развојна промена је, као и прва, сасвим у складу са теоријом Виготског: то је промена од социјалне регулације (првенствено дијадне) у ауторегулацију. Холодински и Фридлмајер веле да је то само један од примера општијег закона о социјалном пореклу виших психичких функција, то јест закона о интраперсоналном које следи из и иза интерперсоналног. Трећа промена, такође се тиче регулације: развој се креће ка вољној и свесној (рефлексивној) регулацији емоција. Овде је важно да разликујемо израз „емоционална акциона регулација“ који упућује на једну од основних функција емоција која се огледа у регулацији акција, од израза „регулација емоција“ или „рефлексивна емоционална регулација“ који упућује на контролу емоција. Четврта промена се састоји у трансформацији изражајних реакција у знаке.

Знак је овде општији појам који обухвата три функције (први критеријум поделе је према функцији). Прво, „један изражајни знак може

бити коришћен као *симптом*“, само да укаже партнеру на осећање и акциону спремност (рецимо, дечји плач изражава текуће стање узнемирености). Друго, изражајни знак може имати функцију *апела*, настао током филогенезе, он има снагу да утиче на понашање других (рецимо, одлагање реаговања на плач детета код родитеља доводи до стања стреса). Треће, изражајни знак може бити *симбол*, знак се користи да се партнеру сугерише осећање и акциона спремност, а да осећања заправо нема (рецимо, када се осмехнемо примивши поклон који нам се не свиђа). За разлику од симптома, који преноси само оно што је овде и сада, симбол већ указује, као и реч, на нешто неприсутно у тренутку када се износи (заправо додајемо неприсутно уопште). Пошто разликују функцију и форму емоције, ови немачки аутори праве још једну поделу знакова, овога пута по форми, односно по облику кодирања, тако имамо *индицију*, *икону* и *симбол*. Једно понашање постаје индиција када „спољашњи посматрач означава то понашање као знак који репрезентује пошилаочеву акциону спремност или осећајно стање“ (рецимо, родитељ тумачи мрштење детета као знак одвратности, па се осећа обавезним да прекине са храњењем) (Holodynski & Friedlmeier, 2005: 75). Приметићемо да се овде реч „репрезентује“ употребљава превише налегнуто. За разлику од индиције, иконички израз нема инструментални однос са својим референтом (означеним) – тај однос је потпуно семиотички. Иконички израз се користи управо у сврху комуникације, показујући акциону спремност пошилаоца и његов циљ да изазове одговарајуће понашање примаоца. Многи иконички знаци су постали скраћени или стилизовани, изгубивши свој инструментални контекст, попут набраног носа као знака за гађење или стиснуте песнице као знака беса. Осим тога, многи иконички изрази су универзални иако их сада нема у свакој културној средини (као што је клечање као израз потчињености, које се изгубило на западу). Најзад, емоционални израз може постати и симбол, што ће рећи да се између знака и означеног успоставља арбитрарна веза, као што, рецимо, подигнути прсти у облику латиничног „V“ означавају победу, понос или тријумф. Наравно, треба додати да и многи иконички изрази служе у комуникацији и као симболи. Претварање емоционалне експресије у знаке почиње и пре појаве говора, о чему ћемо касније више рећи. Додаћемо још да Холодински и Фридлмајер кажу да је трансформација изражајних реакција у симболички коришћене изражајне знаке централни механизам који омогућава не само интерперсоналну регулацију, него и поунутрење знакова експресије у интраперсоналну регулацију (Holodynski & Friedlmeier, 2005).

Ток развоја

Холодински и Фридлмајер не говоре о ступњевима, него о фазама развоја. Према њиховом схватању, развој емоција може се поделити у пет фаза. Прва фаза обухвата прве две године живота. Новорођенче нема развијене све компоненте емоција, оно има само претече емоција. Дете је у овој фази суочено са задатком изградње разуђеног репертоара посебних емоција, изражајних знакова и адаптивних реакција унутар оквира интерперсоналне регулације са старатељем. Овај задатак заправо „решава“ старатељ, и у томе се огледа, такође, социо-конструктивистичка природа ове теорије. Али, да препустимо реч ауторима: „Старатељи морају да на одговарајући начин интерпретирају још нефокусиране изражајне и телесне реакције детета, да их одражавају (*mimicing*) својим властитим изразима у облику претераних изражајних знакова, те да брзо реагују својим адаптивним реакцијама у служби дететових мотива. Једино тада дечије претече емоција се појачавају до форме потпуно функционалних емоција које су у служби мотива“ (Holodynski & Friedlmeier, 2005: 91). Дакле, одрасли је тај који не само да употпуњује емоционалне компоненте (форму), него и доводи до разуђеног репертоара емоција, до њихове диференцијације. Одрасли то чини одражавањем дечијих израза на претеран начин, што ће рећи да се у одражавању огледа конструктивна улога одраслог (тако настаје чак и социјални осмех).

У другој фази развоја (од треће до шесте године) деца су суочена са задатком смањивања подршке старатеља и оспособљавања како за интраперсоналну акциону регулацију, тако и за интраперсоналну рефлексивну емоционалну регулацију. Око шесте године дете већ може своје акције да регулише независно кроз емоције и вољу, а може и, у извесној мери, да вољно утиче на своје емоције. Настају и самовреднујуће емоције поноса, стида и кривице, које поступке „самосвесног“ детета повезују са културним нормама и правилима.

У трећој фази развоја („од шесте године и надаље“) средства психолошке регулације (изражајни и говорни знаци) мењају форму – постају поунутрена. Физички изрази и говорни знаци, који могу да се опазе споља, сада постају ментални изрази, опазиви само изнутра, од стране појединца. Као што говор постаје унутрашњи, тако и гласне псовке и увреде постају нечујне, а видљиви осмех постаје унутрашњи. Развијају се „као-да“ осећања, то јест „осећања која више не упућују на телесни фидбек од реалних експресивних телесних реакција, него на њихове сомато-сензорне репрезентације“. Поунутрена средства доводе до даље оптимизације акционе регулације и контроле изражавања.

Четврта фаза обухвата адолесценцију. Главна промена у овој фази одвија се у перспективи регулације. Док је у претходној фази задатак детета био у томе да антиципира и регулише акције и емоције у садашњости и непосредној будућности, сада се задатак састоји у томе да се самоконтрола прошири и на ниво удаљене будућности. Типичан пример је подређивање садашњих потреба за слободним временом и проводом постизању добрих школских квалификација за будућност. Осим тога, сада се емоционални изрази подешавају према посебном партнеру, а емоционални догађаји се виде као део себе.

Пета фаза обухвата одрасло доба. Емоције и рефлексивни начин њихове регулације пружају стандард емоционалног развоја. Стабилност свесне емоционалне контроле одржава се до дубоке старости, пошто је контрола посредована знацима и не зависи од физичког пропадања.

Механизми развоја

Сада треба да дознамо како Холодински и Фридлмајер виде механизме развоја, то јест њихове одговоре на питање *како*. Како од експресивних реакција настају експресивни знаци, како долази до поунутрења, како се од дијадне регулације (корегулације, како би рекао Алан Фогел) прелази на ауторегулацију, како настаје свесна и вољна регулација акције и емоционална регулација?

Претварање експресивних реакција у знаке. Подсетимо се, новорођенче нема емоције него само претече емоција, а то значи да су све компоненте емоције (процена, телесне реакције, експресија и осећање) још неразвијени и дати само у зачетном, непотпуном облику. Осим тога, такве претече емоција покрећу претприлагођене конфигурације побуђивача, а не релациона значења опажених узрока емоција. Оно што недостаје „додаће” старатељ. Један од основних предуслова за то, такође, постоји на почетку уз већ постојеће претече емоција – постоји *реципрочна претприлагођеност детета и старатеља*. Она обухвата компетенције обеју страна, које су резултат филогенетског наслеђа и које омогућују постепени развој детета и отвореност за културну средину.

На страни детета претприлагођеност се састоји у физиолошкој и моторној незрелости, компензованој „специјалном прилагођеношћу за интерперсоналну активност и емоционалну регулацију сачињену од урођених претеча емоција и сензо-моторних компетенција”. А то све је појачано и увећано од стране старатеља, снабдевеног *интуитивним* родитељским вештинама које су фино подешене компетенцијама новоро-

ђенчета и које допуштају прогресивни развој детета у оквиру интерперсоналне регулације. Рецимо, плач новорођенчета, који представља апел за помоћ, заједно са старатељевим осећајем да мора да одговори, сачињавају једну претприлагођену јединицу. Део те претприлагођености чини и дечија способност за детекцију контингенција међу догађајима који се дешавају (на пример, између акције и последице, између поступка старатеља и својих акција и тако даље).

Први корак који следи из таквог почетног стања чини старатељ: он „одражава” дечије претече емоционалних израза на претеран начин (притом их тумачи), а затим дете „опонаша” тако претеране изразе. Ово је централни механизам развоја емоција. На тај начин, одрасли пружа моделе за опонашање, а такође и спољашње знаке који *упућују* на дечија доживљајна стања (осећања). Осим тога, тим путем се претече емоција развијају у пуне емоционалне форме. Као што видимо, Холодински и Фридлмајер не допуштају спонтани развој, односно сазревање неуромускулаторног и когнитивног система које би довело до емоција у пуном смислу речи. То јесте сасвим у складу са тоталном социо-конструктивистичком теоријом, али то, такође, доводи до не малих проблема.

Функционалистички оријентисани теоретичари сматрају да је процена, ослоњена на значење, главна покретачка снага која доводи до настајања нових емоција. То ће рећи да развојне промене у сложајима процене доводе до развојних промена у емоционалном систему – до нових емоција. Модел поунутрења, међутим, узима да је настајање нових сложаја процене неодвојиво повезано са диференцијацијом изражајних и телесних реакција. Код одраслих, наравно, није тако: код њих процес процене претходи емоционалном изразу и телесним реакцијама. Али, када нове емоције настају током развоја, односи су реципрочни: утицај дечјих изражајних знакова на понашање старатеља може такође да буде „окидач” нових склопова процене. Холодински и Фридлмајер ово илуструју на примеру првог социјалног осмеха. Родитељи од рођења детета теже да успоставе контакт са њим, тепају му, осмехују се, гледају га у очи. Први осмех који им дете упути може да настане пуким опонашањем, без регистровања контингенција и без унутрашњег емоционалног садржаја. Ипак, ово охрабрује родитеље (јер осећају да је контакт тим осмехом успостављен) да се смеше још више. Тада дете региструје те контингенције и почиње да се осмехује емоционално.

Разилазећи се са „обичним” функционалистима, аутори модела поунутрења истичу да дечије изражајне реакције нису само инструменталне адаптације на физичку средину, него су, поврх тога, индиције и

иконички знаци који апелују на старатеља (да он предузме прилагођену реакцију). Старатељи *закључују* о емоцијама и намерама кроз коинциденцију црта ситуације, познавања дечијег карактера и својих текућих изражајних и телесних реакција. На основу тога старатељи одговарају акцијама усклађеним са својим *тумачењима* дечјих израза. То је оно што се назива корегулацијом, али треба запазити да су старатељи ти који *тумаче* дечије изражајне *реакције* као *знаке* за њих. Те реакције још нису знаци за дете. Холодински и Фридлмајер веле да дете изграђује своје склопове процене не само у физичком него и у семантичком простору, што је посредовано тумачењима старатеља. Наравно, то је тек начелно одређивање посредника преко кога ће дете доћи до својих изражајних знакова. Томе начелном одређењу потребно је додати још нека, ништа мање начелна. Рецимо, да би се изражајна реакција користила као знак, тај знак мора да се одвоји од конкретне емоционалне епизоде, и тек тада изражајни знак може да се користи као симбол који *представља* емоцију. Укратко, или је реч о изразу или о симболу емоције. Осим тога, начелни услов је и конвенционализација емоционалних израза. Најзад, да би дете користило изражајне реакције као симболе, оно мора да опази и стекне субјективну репрезентацију контингенција између узрока израза, самог израза и управљања њиме. Мора се рећи да од овог начелног нивоа Холодински и Фридлмајер нису отишли много далеко у правцу прецизног одређивања механизма путем којег кроз тумачење одраслог и дете почиње да разуме експресивне реакције као знаке, камоли да их користи као знаке и за себе. Уместо прецизног одређивања механизма наводи се низ примера, уз учестале реченице које почињу са „дете може” или „старатељ може”.

Социјални оквир у коме се крије тај механизам већ смо упознали: то је оквир у коме старатељ контингентно одражава дечије изражајне реакције, а дете потом опонаша своје сопствене изразе које опажа увећане на лицу старатеља. Тако, рецимо, осмех, који се види на лицу старатеља као одраз дететовог осмеха, упућује на дететов проприоцептивно осећани сопствени осмех. У оваквој тврдњи нема никаквог доказа о упућивању (односно о ичему другом осим асоцијације између осмеха старатеља и дечјих проприоцептивних сензација), али аутори иду даље тврдећи да ће то омогућити детету (не кажу како) да касније (око деветог месеца) и оно користи изражајне знаке симболички.

Социјални оквир који настаје са девет месеци (када дете почиње да пузи) назива се *социјално упућивање* (или социјално обазирање, *social referencing*). Под социјалним упућивањем се мисли на дететово тражење емоционалних сигнала од старатеља, ради помоћи у разрешавању

неизвесности, процењивању или регулацији предстојећег понашања. Дете је пред новим предметима, особама или ситуацијама: рецимо, непозната особа нуди му кекс. Оно гледа упитно у лице мајке како би на њему ишчитало значење те новине, да ли да приступи или да се повуче. Дете не опажа изразе на лицу старатеља као изразе старатељевих осећања, него као симболе „за емоционалну акциону спремност”. Тачно је, наравно, да старатељи често намештају изразе лица (осмехују се, мрште или праве израз забринутости), али се још не види зашто дете то опажа као симболе, а не као индикације (симптоме). Осим тога, Холодински и Фридлмајер не говоре о социјалном упућивању као начелном облику социјалне интеракције који рађа симболе, него само као о примеру интеракције са коришћењем симбола, не показујући ни тада оно *како*.

Симболичка игра је такође „медијум” у коме можемо видети како дете употребљава изражајне знаке. Рецимо, оно може да, држећи лутку, опонаша њен (то јест дечији) плач, приликом игре смиривања детета као што чини мајка. Међутим, и у другим околностима можемо видети симболичко коришћење изражајних знакова. Ево још једног примера који се наводи: дете, које не добија оно што жели, сместа почиње да плаче, а такође брзо престаје чим му је жеља задовољена. Тај плач се по Холодинском и Фридлмајеру може схватити пре као намерно изражен симбол него као аутентични симптом интензивне узнемирености. Морамо додати, међутим, да се тај плач може схватити и као обична инструментална реакција која се усталила и усавршила, јер се више пута доказала као успешно средство постизања циља. Хоћемо да кажемо да је у највећем броју наведених примера потребно још штошта да би се о некој реакцији могло говорити као о знаку.

Настанак свесних осећања. Настајање свесних осећања иде руку под руку са настајањем изражајних знакова. Заправо, пошто Виготски сматра да без знака нема свести, онда Холодинском и Фридлмајеру додају да без знака нема ни свесних осећања. Подсетимо се, осећање настаје из интероцептивног и проприоцептивног фидбека из телесних и изражајних реакција. А несвесне сензације овог телесног фидбека код новорођенчета постају, кроз старатељево одражавање емоција – свесна осећања код одојчета. Истим путем нефокусиране сензације телесних и изражајних реакција новорођенчета трансформишу се у категорички организована осећања. То значи да ће се из мноштва сензација издвојити само оне које су типичне за специфичну емоцију и које ће бити оно означено једним изражајним знаком.

Старатељско одражавање емоција детета пружа неку врсту биофидбек тренинга за дете (заправо, реч је о социјалном фидбеку). Када

дете доживи емотивни израз и телесне реакције као свеобухватне и нефокусиране проприоцептивне и интероцептивне сензације, старатељ му одражавајући ту емоцију, пружа контингентну спољашњу репрезентацију његових (дететових) изражајних реакција. Пошто је одојче врло пријемчиво за разне контингенције, пре или касније оно ће открити и ову контингенцију између својих унутрашњих сензација и спољашњих изражајних репрезентација. Пошто се те репрезентације управо по претераности разликују од старатељевих емоционалних израза, дете временом неће изражајни знак код старатеља приписати њему, него себи, па ће почети да тај одраз тумачи као знак својих властитих осећања. Осим тога, у томе процесу дете развија осетљивост за оне своје проприоцептивне и интероцептивне сензације које кореспондирају са властитим изражајним и телесним реакцијама које су специфичне за дату емоцију. Другим речима, нефокусиране сензације постају свесна осећања са фокусом на узрок. Свесно категоричко осећање може да настане и да постоји једино као осећање које може да се изрази преко знака и да се тако дели са другима. Настанак свесних осећања је, такође, први корак ка рефлексивној емоционалној регулацији. А свесна осећања настају пре појаве говора – у симболичком коришћењу изражајних знакова.

Промене у емоционалној регулацији. Колики развојни пут треба прећи до вољне акционе регулације и до рефлексивне емоционалне регулације, биће јасно ако упоредимо две крајње тачке на томе путу, почетну и завршну. Почетну тачку представља одојче које располаже само два урођеним стратегијама за модификацију емоција (и то само интензитета и трајања, а не и квалитета емоција). Једну чини скретање погледа, а другу сисање. Завршна тачка се састоји у антиципацији будуће ситуације задовољења мотива, усмеравања акција ка тој ситуацији као циљу кроз самоинструкције, уз истовремено сузбијање конкурентних акционих импулса. Разуме се да тај пут пролази кроз корегулацију и усвајање говора. Детаљни приказ овог дела теорије Холодинског и Фридлмајера морамо овде да изоставимо. Уместо детаљног приказа пренећемо само један део те теорије који говори о преласку интерперсоналних стратегија емоционалне регулације у интраперсоналне стратегије.

Механизам поунутрења. Појам поунутрења у психологији означава процес путем којег нешто што је било спољашње – код друге особе, у односу између особа или у моторици – постаје унутрашње, ментално. Холодински и Фридлмајер признају да се њихов модел ослања на концепт поунутрења Виготског (интерперсонално, то јест однос, постаје интраперсонално, унутрашње), али додају своју оригиналну идеју о формирању менталног плана не само у подручју говора и акције, него и

у подручју емоционалних израза (које су, међутим, они сами подвели под *моторни* подсистем емоције).

Да би дошло до поунутрења емоционалних израза два услова морају бити испуњена:

- Изражајни знаци морају да служе комуникацији са собом, а не само са другима. Овај услов се испуњава око шесте године, када настане интраперсонална регулација. Приметићемо да је овај услов паралелан егоцентричном или приватном говору у теорији Виготског. То значи да је емоционална комуникација већ приватна, само што су средства те комуникације – емоционални изражајни знаци – још споља видљиви.
- Изражајни знаци у регулационом процесу морају да буду заиста знаци, то јест семиотизовани. Дакле, уз приватност иде и семиотизација. То не значи, међутим, да ти знаци не задржавају и своју инструменталну функцију (то јест, не само комуникациону), нарочито онда када је емоција јака, преплављујућа.

Ова два услова су нужна за поунутрење, то јест за настанак „као-да” осећања која не потичу од повратне везе добијене путем изражајних и телесних реакција, односно за прелазак споља видљивих израза на унутрашњи, ментални план. Изражајни знаци не нестају, они прелазе унутра. Механизам којим долази до поунутрења Холодински и Фридлимајер одређују као *поимање* (схватање) *симбола*, под чиме се мисли на способност детета да разликује знак од објекта (објекат је осећање) и да знак примењује независно од осећања (исти аутори ће на другом месту ово оценити као услов, а не механизам поунутрења). Поимање симбола се развија, пролазећи кроз три фазе (прве три фазе емоционалног развоја). У првој фази (период одојчета) деца већ користе изражајне знаке, али их у понашању не одвајају од означеног. Изражајни знаци су искључиво симптоми (то јест изрази). У другој фази знаци се „имплицитно” користе као симболи. Од краја прве године деца почињу да издвајају неке изражајне знаке из тока интерперсоналне регулације, приписујући им функцију симбола; то се први пут види у социјалном упућивању. Касније деца такође користе изражајне знаке као симболе – у симболичкој игри (рекли бисмо: глуме осећања), у варању других или у исмевању. Међутим, у овој фази знак јесте одвојен од објекта у понашању, али није у схватању: деца још не могу да појме знак одвојен од осећања. Ако их питамо да ли је могуће бити срећан (тужан, уплашен), а да то нико не види, она одговарају да није, изузев ако смо сами или скривени од других. Ову фазу Виготски је запазио у развоју говора ка-

да деца реч схватају као једно својство ствари (Holodynski & Friedlmeier, 2005: 165; Vigotski, 1977: 129-331). У трећој фази изражајни знаци се као симболи примењују вољно, уз поимање њихове одвојености од објекта (осећања). Ово почиње да се дешава назрастима од 6 до 8 година. „Онтогенетско поунутрење изражајних знакова кореспондира са концептуалном диференцијацијом између израза и осећања”, веле ови немачки теоретичари.

Постоје у начелу два начина да се основна теза о поунутрењу емпиријски поткрепи. Један начин се састоји у тестирању хипотезе о минијатуризацији емоционалних израза, а други хипотезе о поунутрености. Како је ова друга хипотеза проверавана само код одраслих, Холодински и Фридлмајер већу тежину придају емпиријским налазима везаним за прву хипотезу, па ћемо се и ми кратко задржати само на њој. Хипотеза о минијатуризацији говори о промени у форми емоционалног израза са узрастом: између 6 и 10 година смањује се интензитет емоционалног израза, чак дотле да израз не мора бити ни видљив спољашњем посматрачу. Више истраживача, осим аутора модела поунутрења, проверавало је хипотезу о минијатуризацији, при чему је важно да се то догађа у ситуацији када је дете само (то јест када доминира интраперсонална регулација). Додаћемо успут да је минијатуризација емоционалног израза аналогна промени у структури егоцентричног говора према Виготском: доказ да егоцентрични говор не нестаје него прелази у унутрашњи види се у његовом скраћивању и изостављању са повећањем узраста (Vigotski, 1977: 339-347).

Треба да кажемо да Холодински и Фридлмајер закључују да емпиријски налази потврђују да се минијатуризација догађа на истом узрасту када и поимање симбола (после шесте године). Међутим, њихово уопштавање таквог налаза на све емоције није оправдано. Наиме, неки истраживачи су утврдили да испитаници који су гледали тужан филм показују интензивније негативне изразе када су сами него када су са пријатељем (Jakobs *et al.*, 2001). Осим тога, неке друге студије нису уопште нашле минијатуризацију израза страха и гађења, док за бројне друге емоције истраживања нису ни рађена (према: Holodynski & Friedlmeier, 2005).

Критички осврт

Имамо пред собом теорију за коју њени аутори веле да је још у процесу изградње, такође, видели смо да четврта и пета фаза развоја нису ни почеле да се разрађују. Међутим, то што смо упознали пружа нам мо-

гућност да изнесемо неке критичне оцене. Добра страна теорије Холодинског и Фридлмајера огледа се у томе што покрива цео животни ток, не зауставља се у раном узрасту и не подразумева, као што многе друге узимају, да је већ у предшколским годинама емоционални развој довршен. Осим тога, ова теорија садржи веома велике васпитне и педагошке импликације. Оне се налазе већ у почетку развоја, где је улога одраслог кључна, колико развојна толико и васпитна. Друго, улога одраслог у претварању емоционалних израза у знаке такође је конститутивна. Треће, не и последње, одрасли има кључну улогу и у регулацији емоција, будући да се обрасци корегулације преобраћају у обрасце ауторегулације. На сваком од тих теоријом спецификованих места отворен је пут за обучавање одраслог како би његова улога била најплодотворнија. То обучавање могло би да иде у неколико праваца: у повећање осетљивости за дечије изразе и адекватније одражавање тих израза, у повећање репертоара поступака на плану регулације дечијих емоција (који би касније постали обрасци ауторегулације и тако даље).

Као што смо рекли на почетку и као што смо на више места указали, теорија Холодинског и Фридлмајера кројена је унутар и по обрасцу теоријских замисли Виготског. Тамо где се код Виготског налази говор и значење речи, код Холодинског и Фридлмајера се налази емоционални израз и изражајни знак. И немачки психолози и њихов старији совјетски учитељ изабрали су комуникационо средство као средишњу и кључну појаву оне области развоја коју посматрају (когниција, односно емоције). Међутим, може се рећи да и један и друга двојица у грађењу теорије не полазе од проблема, него од решења: Виготски од марксизма, Немци од – Виготског. Марксизам као филозофија и као идеологија стоји у позадини – и ту је порекло бројних слабости таквог начина теоријске конструкције и тако насталих теорија. Наиме, марксизам је неминовно условљавао једнострану *садржинску* решења, дајући предност спољашњем, социјалном и значењу (над унутрашњим, индивидуалним и мишљењем), што је онда доводило до подређивања не само осталих чинилаца развоја, него и основних норми научног поступка.

Најбоље ћемо сагледати основну идејну схему ове теорије ако доведемо у блиску везу њене две поставке, једну почетну и другу завршну. Почетна поставка одређује да је доживљајна страна емоција, осећање, само фидбек из експресије и телесних реакција (импресија експресије, речено сликовито). Овакво решење је неизбежно ако се жели осигурати материјализам као филозофско становиште. С тим иде и поставка против паралелног процесирања, јер паралелно процесирање оставља место за дух или душу. Овде треба да кажемо како је поставка о

фидбеку из експресије, засад бар – само хипотеза (Izard, 1990). Друга, завршна поставка је она о поунутрењу. Она је уобличена као настојање да се реши проблем, нарочито присутан код одраслих, а то је да постоје осећања и када нема никаквих видљивих експресивних реакција. Пошто су осећања, у складу са налогом материјализма, већ одређена као фидбек експресије и тиме нужно везана за експресију, експресија мора да се постави и код оваквог емоционалног доживљавања одраслих. А пошто се експресија не види – она мора да се смести у унутрашњост – и ето нам поставке о поунутрењу. Међутим, овде морамо да укажемо на циркуларност: поунутреност служи за објашњење невидљиве експресије, а невидљивост експресије служи као доказ поунутрености.

Друга мањкавост огледа се у једностраности. Невербална комуникација садржи средства која нису само изрази емоција, а ова теорија све њих ставља у исти кош као да су емоционални изрази. Следећа мања је видљива у усиљености бројних решења која се постављају, и она се огледа у пренебрегавању „непоћудних” налаза, протезањем закључака на све емоције упркос недостатку налаза, или чак супротним налазима, за бар неке од њих, у олаком узимању емпиријских налаза са крупним методолошким слабостима и тако даље. Илустроваћемо ово последње на примеру главног механизма у раном емоционалном развоју – старатељског тумачења и одражавања дечијих емоција. Овом механизму је придата стратешка улога у складу са општим поставкама. Наиме, експериментална проверавања почетне поставке о повратној спрези из експресије (Facial Feedback Hypothesis – FFH), путем вештачког стварања покрета фацијалних мишића, показала су само то да се јавља неспецифичан, а не за сваку емоцију посебан, доживљај (Izard, 1990). Диференцираност емоција на доживљајном нивоу требало је, дакле, створити споља – и та улога је намењена одражавању које врши одрасли. Кроз одражавање дечијих израза, дакле, треба да прође цео емоционални развој, то јест све емоције које се „износе” из раног развоја. Међутим, налази емпиријских истраживања не пружају подршку том претпостављеном механизму онолико колико је потребно – и колико ови аутори узимају.

У једном од најчешће навођених истраживања (Malatesta & Naviland, 1982) детаљно су снимани изрази лица мајки и деце од 3 месеца и 6 месеци током интеракције лицем у лице. И узрасно и у погледу начина интеракције то су управо они услови какве теоријска провера захтева. Прво што је утврђено јесте то да мајчини одговори на дечије изразе следе свега 0.5 секунди иза дечијих израза, а то је прекратко време за тумачење. Друго, мајчини изрази који су одговори на дечије изразе су

исти у само 25% случајева, што је премало да би дете уочило и издвојило контингенције. Треће, мајка одражава мање-више само позитивне емоције (Уосталом, то и лаици знају. Где то бива да мајка одражава дечији плач, на пример? И још на претеран начин.). Четврто, мајка не одражава све емоције на претеран начин: неке одражава само овлаш. Рецимо, дечји бес прате, и то ретко, само мајчине састављене обрве (а не и стегнуте песнице и стиснуте усне). Пето, ни дете не опонаша све мајчине изразе. Рецимо, не опонаша изразе туге (Haviland & Lelwica, 1987). Шесто, ако даљи развој нужно пролази кроз механизам одражавања дечијих спонтаних израза, није могуће истим путем објаснити настанак нових емоција, а ови немачки теоретичари су том механизму приписали и ту улогу. Седмо, Холодински и Фридлмајер о томе механизму говоре као о конвенционализацији емоционалних израза, а конвенционализација не иде са претераношћу.

Додаћемо, на крају, још један проблем. У напредном стању појављује се чак двострука унутрашњост: унутрашњи су знаци, а унутрашњи су и доживљаји, као оно што је означено тим знацима. Што се тиче структуре психе ту није проблем, пошто се знаци смештају на ментални план, а доживљај (то јест означено) већ постоји на плану „испод” менталног. Међутим, проблем је у следећем, знаци не само да упућују на означено, него и *стварају* означено – означитељи стварају означено, исто оно које означавају. У базичном стању ова „ментална алхемија” је избегнута, јер тамо повратне *сензације* стварају доживљај, али у напредном стању сензација нема – постоје само репрезентације. Невоља се не може избећи тиме што ће се рећи да су те репрезентације иконичке – јер нису све такве. А и да јесу – опет је тешко и замислити како то знак ствара свој предмет. Укратко, упркос значајним васпитним импликацијама и обухвату теорије Холодинског и Фридлмајера, њени недостаци су толико велики да се може поставити питање начелног карактера: да ли овакав приступ уопште може довести до добре теорије емоционалног развоја.

Коришћена литература

- Barrett, K. & J. Campos (1987): Perspectives on emotional development: a functionalist approach to emotions; in J. Osofsky (ed.): *Handbook of infant development* (555-578). New York: Wiley.
- Bridges, K. (1932): Emotional development in early infancy, *Child Development*, 3, 324-341.
- Camras, L.A. & S.A. Fatani (2008): The development of facial expressions: current perspectives on infant emotions; in M.D. Lewis, J.M. Haviland-Jones & L. Feldman-Barrett (eds.): *Handbook of emotions* (291-303). New York: The Guilford Press.

- Goodenough, F. (1931): The expressions of emotions in infancy, *Child Development*, 2, 96-101.
- Haviland, J.M. & M. Lelwica (1987): The induced affect response: 10-week-old infants' responses to three emotion expressions, *Developmental Psychology*, 23, 97-104.
- Holodynski, M. & W. Friedlmeier (2005): *Development of emotions and their regulation: an internalizing model*. New York: Springer.
- Holodynski, M. (2009): Milestones and mechanisms of emotional development; in B. Rotger-Rossler & H. Markowitsch (eds.): *Emotions as bio-cultural processes* (139-163). New York: Springer.
- Izard, C.E. & C.Z. Malatesta (1987): Perspectives on emotional development: part 1. Differential emotions theory of early emotional development; in J. Osofsky (ed.): *Handbook of infant development* (494-554). New York: Wiley.
- Izard, C.E. (1990): Facial expressions and the regulation of emotions, *Journal of Personal And Social Psychology*, 58, 487-498.
- Jakobs, E., A.S.R. Manstead & A.H. Fischer (2001): Social context effects on facial activity in a negative emotional setting, *Emotion*, 1, 51-69.
- Lewis, M.D. & I. Granic (2000): *Emotion, development and self-organization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Malatesta, C.Z. & J.M. Haviland (1982): Learning display rules: the socialization of emotion expression in infancy, *Child Development*, 53, 991-1003.
- Ognjenović, P. i B. Škorc (2005): *Naše namere i osećanja*. Beograd: Gutenbergova galaksija.
- Sroufe, L.A. (1997): *Emotional development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vigotski, L.S. (1975): *Psihologija umetnosti*. Beograd: Nolit.
- Vigotski, L.S. (1977): *Mišljenje i govor*. Beograd: Nolit.
- Vigotski, L.S. (1996): Učenje o emocijama. Istorijsko-psihološko istraživanje; u L.S. Vigotski: *Sabrana dela, Tom 6* (75-240). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Примљено 24.12.2009; прихваћено за штампу 07.04.2010.

Jovan Mirić
HOLODYNKI AND FRIEDLMEYER'S INTERNALISATION MODEL:
OVERVIEW AND CRITICISM OF A MODERN THEORY
OF EMOTIONAL DEVELOPMENT

Abstract

The paper presents a modern theory of emotional development – the Holodynski and Friedlmeyer's theory, as well as the criticism pointed at this theory. The author presents the key tenets of the theory: that emotional expressions of an infant are non-focused, that the caregiver interprets and mirrors infant expressions, that an infant then imitates the expressions mirrored in such a way, that before speech occurs the expressions are transformed into signs, that those signs become internalised around the age of six, that auto-regulation later originates from social regulation of emotions. The author points out to similarities of this theory to the L. S. Vygotsky's theory of cognitive development. The critical commentary of the theory focuses on some of its shortcomings. First, the theory does not offer sufficient evidence in favour of the claim about the internalisation of expressive signs. Second, some research findings contradict the assumption of caregiver's mirroring of infant's emotional expressions. Third, the internalisation assumption implies that the

(internalised) sign does not only refer to, but even creates emotional feelings. Finally, the paper points out the various inconsistencies present in Holodynski and Friedlmeyer's text. The advantageous aspects of this theory are reflected in encompassing the whole life span and carrying important educational implications.
Key words: Vygotsky, internalisation, expressive signs, emotional development, social construction of emotions.

Јован Мирић
МОДЕЛ ИНТРОЕКЦИИ ХОЛОДИНСКИ И ФРИДЛМАЙЕРА:
ОБЗОР И КРИТИКА ОДНОЙ СОВРЕМЕННОЙ ТЕОРИИ
ЭМОЦИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Резюме

В работе представлена одна современная теория эмоционального развития – теория Холодински и Фридлмайера, а затем и критики, направленные этой теории. Растолкованы и ключевые положения этой теории: эмоциональные выражения новорождённого несосредоточены, опекун толкует и отражает выражения детей, таким отражённым выражениям ребёнок подражает, до появления речи выражения превращаются в знаки, эти знаки до шести лет присваиваются, социальная регуляция эмоций позже переходит в саморегуляцию. Указано на схожести этой теории с теорией когнитивного развития Л.С. Виготского. В критическом комментарии теории указано на некоторые её слабости. Во-первый, теория не представила достаточно доказательств для тезиса о интроекции выражаемых знаков. Во-вторых, некоторые эмпирические находки говорят против тезисов об опекунском отражении эмоциональных выражений детей. В-третьих, тезис о интроекции подразумевает, что знак и создаёт эмоциональный опыт, а не только обозначает его. Наконец, в статье указано на различные несоответствия в тексте Холодински и Фридлмайера. Преимущества теории отражены в охватывании всего жизненного цикла и в значительных образовательных аспектах.

Ключевые слова: Виготский, интроекция, знаки выражения, эмоциональное развитие, социальная конструкция эмоций.